

Esanov Alijon Mengbayevich,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti,
“Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasida tadqiqotchisi
E-mail: alijon.tersu@mail.ru

BOLALAR O‘YIN FOLKLORI TABIATI VA ULARNING BADIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada bolalar folklorining mavsumiy o‘yin-qo‘shiqlaridan “Oq terakmi, ko‘k terak”, “Yomg‘ir yog‘oloq” kabi o‘yin-qo‘shiqlarining poetikasi, syujeti, genezisi, lokal belgilari, ijrochilari va ijro xususiyatlari haqida ilmiy tahlillar berilgan. Bolalar mavsumiy o‘yin-qo‘shiqlari xalqimizning tarixi, turmush tarzi kabi ma‘naviy qadriyatlarni o‘zida ifodalagan ma‘naviy qadriyatlardandir.

Kalit so‘zlar: mavsum, o‘yin, qo‘shiq, animistik, totemistik, fetishistik, syujet, genezis.

ХАРАКТЕР ДЕТСКОГО ИГРОВОГО ФОЛЬКЛОРА И ИХ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Аннотация

В статье дается научный анализ поэтики, сюжета, генезиса, местных персонажей, исполнителей и исполнительских особенностей детских фольклорных сезонных песен-игр, таких как «Тополь белый, тополь голубой», «Ёмгир ёголок». Детские сезонные игры и песни относятся к числу духовных ценностей, выражающих историю и образ жизни нашего народа.

Ключевые слова: сезон, игра, песня, анимистический, тотемистический, фетишистский, сюжет, генезис.

THE NATURE OF CHILDREN'S GAME FOLKLORE AND THEIR ARTISTIC CHARACTERISTICS

Abstract

In the article, the poetics, plot, genesis, local characters, performers and performance features of the children's folklore seasonal play-songs such as "White poplar, blue poplar", "Yomgir yogolok" scientific analyzes are given. Children's seasonal games and songs are among the spiritual values that express the history and lifestyle of our people.

Key words: season, game, song, animistic, totemistic, fetishistic, plot, genesis.

Kirish

Xalq og‘zaki ijodini bolalar og‘zaki ijodisiz tasavvur qilish qiyin. Bolalar folklori xalqimiz og‘zaki ijodining tarkibiy qismini tashkil etadi. Uning o‘zi topishmoq, tez aytish, hukmlagich, ovutmachiq, sanamachiq, tegishmachiq kabi ko‘p janrlardan tashkil topgan.

O‘zbek bolalar folklori xalq og‘zaki ijodining tarkibiy qismi bo‘lsa-da, o‘ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Bolalar folklorining tarkibiy jihatdan rang-barangligi bilan ajralib turuvchi mavsumiy o‘yin-qo‘shiqlari

xalqimizning tarixi, turmush tarzi kabi muhim ma'lumotlarni ifodalagan ma'naviy qadriyatlardandir.

Turkiy xalqlar bolalari o'rtasida keng tarqalgan o'yinlardan biri "Oq terakmi, ko'k terak" o'yini asosida ham ibtidoiy insonlarning animistik, totemistik va fetishistik tasavvur-tushunchalari, daraxt kultiga bo'lgan e'tiqodiy qarashlari yotganligi jihatidan diqqatni tortadi. Bu hatto ushbu o'yinning nomi va mazmunini tashkil qilgan motivlardan ham anglashilib turibdi. Yana uning oq va ko'k terak deya, ranglar orqali ifodalanayotgani shu tisdagi daraxtlarga topinchni yanada bo'rttiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Qadim zamonlardan bolalar repertuarida yashab kelayotgan turli xildagi o'yin-qo'shiqlarning syujeti, genezisi, lokal belgilari, ijrochilari va ijro xususiyatlari, badiiyati haqida dastlab XIX asrning II yarmida rus o'lkashunoslari er-xotin Nalivkinlar qisqacha ma'lumot berishgan [1]. Ulardan so'ng XX asrning boshlarida elshunos Ye.M.Peshcherova bu o'yinni rus bolalarining "Чю душу желаете?" nomli o'yini bilan qiyoslab o'rgangan [2].

Tatar folklorshunosi R.Yagfarov "Oq terakmi, ko'k terak" o'yinining tarixiy ildizlari daraxt kultiga bog'liqligini aytadi. Buni u turkiy xalqlar yashaydigan ko'p joylarda "terak" nomi bilan bog'liq toponimlar borligi bilan izohlashga harakat qiladi. Perm o'lkasining "Berezovka" tumanida "Boyterak" ovuli, O'zbekistonning Toshkent shahri yaqinida "Oq terak" va "Ko'k terak" deb ataluvchi mavzelar borligini eslatib o'tadi [3].

Masalan, bahorda daraxtlar uyg'onib, tollar kurtak chiqarganda – "Tolbargak", dala gullari ochilganda – "Gul o'yin", "Loyla sayli", "Qizg'aldoq gulladi" kabi tabiat bilan inson ruhiyati uyg'onganda o'ziga xos qo'shiqli –raqsli, tez harakatli "Yomg'ir yog'oloq", "Oq terakmi –ko'k terak" kabi o'yinlarni vujudga kelishida zamin yaratilgan. Yozda faslida salqin joylarda, daraxtlar soyasida, soy va ariq bo'ylarida kam harakat qilinadigan o'inlar o'ynalgan. Ayniqsa, suvda cho'milish vaqtida "Suvda quvlashish", ("Quvlashmachoq") "Tez suzish", "Suv ostida o'zish", "Suv ostida urish", suvda turli raqsli harakatlarni bajarish (misol uchun tik sakrab turish, qo'llarni yoygan holda aylanish, chalqancha suzish, qo'l va oyoq harakatlarini bir meyor – ritmda harakatlantirish) kabi o'yinlar avjiga chiqqan. Yoz oxiri, kuz boshi- pishiqchilik, to'qchilik vaqtida danak, yong'oq o'yinlari, arg'imchoq uchishlar sevilib o'ynalgan. Kech kuz-qishda yog'ingarchilik boshlanib, yer yumshaganda qoziq, oshiq, tosh o'yinlar odat tusiga kirgan. Qor yoqqanda "Qorxat", "Qorbo'ron", yomg'ir yoqqanda "Yomg'ir yog'oloq", kuchli shamol yesganda "Bo'ron -bo'ron" kabilarni o'ynash ananaga aylangan. Sovuq o'z kuchini ko'rsatganda barcha sandal atrofiga yig'ilib: "Topishmoq top", "Tez aytish", "Kim aytdi", "Oyog'ingni tort" kabi o'yinlar o'ynalgan. Barchaga ma'lum bo'lgan "Uloq" ham hamma vaqt o'ynalmagan. U kech kuzda to bahor o'rtalarigacha o'tkazilgan. Respublikamizning ko'pgina xududlarida otda uloq chopish aynan urfdir. Bolalar esa 1,5 – 2 metr keladigan xivchin cho'pdan ot qilib, o'zaro kim o'zarga o'ynashgan. Biroq, Surxondaryo viloyatining tog'li Boysun va boshqa hududlarida avvallari ham hozir ham yosh o'spirin bolalar eshakda uloq chopishadi. Bu o'yin tarzda amalga oshiriladi. Masalan, uloq sifatida eshakning xurjinini yoki chobog'anlardan biri

choponini bog‘lab tashlaydi. Ushbu o‘yinda ham bokavil (ular orasidan yoshi kattasi) tanlanadi. O‘yin tartibi uloq tartibiga xos tarzda o‘tkazilgan. O‘zlaricha turli buyumlarni zot sifatida bahsga qo‘yishgan. Yozning issiq kunlarida yer o‘ta qattiq holatga keladi.

Bunday holda ko‘pkari ishtirokchilari yiqilsa juda qattiq tan jarohati oladi. Shu sababdan hamda chobog‘on ham, ot ham, eshak ham issiqqa chidam bera olmaydi. Shu va boshqa shu kabi o‘yinlar bahorda yoki kuz faslining oxirgi yomg‘ir mavsumlarida o‘ynalilgan. Ot yoki eshakda uloq chopadigan kishini Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida yerlik aholi tilida chobog‘on deb aytishadi. Yozda esa bollar chilik o‘yinini xush ko‘rib o‘ynashgan. Yozning issiq pasaygan, salqin kechada bolalar “Oq suyak” o‘ynaganlar. “Oq suyak”ni nafaqat kechasi, balki qorong‘u tunda ham o‘ynash mumkin bo‘lgan.

R.Yagfarovning fikricha, “Oq terakmi, ko‘k terak” o‘yinida shu nomdagi joylarda yashovchi ikki qabila, ikki xalq obrazi mujassam. O‘yinda ular o‘rtasidagi o‘zaro oldi-berdi, muomala-munosabatga ishora qilinadi. Jumladan, shu hudud aholisining janglarda tutqun (asr)larni, savdoda tovar-mahsulotni ayirboshlashi, quda-andachilikda qiz yo kuyov olish voqealari badiiy aks ettirilgan. Shundan kelib chiqib, olim o‘yin jarayonida ijro qilinadigan qo‘shiqni bir vaqtlar “to‘y qo‘shig‘i” bo‘lgan bo‘lishi mumkin, – deb faraz qiladi [3, B.158].

O‘zbek folklorshunosligida bu o‘yin haqida ilk bor G‘.Jahongirov to‘xtalib, uning tarixiy-estetik ildizlariga nazar tashlagan. Uning fikricha, ushbu o‘yining kelib chiqishi qabilachilik davridagi kishilarning turmush tarzi bilan bog‘liq bo‘lib, o‘sha vaqtdagi jang qoidalari uning yaratilishiga ta’sir ko‘rsatgan [4, B.102].

O‘zbek folklorshunosi O.Safarov “Oq terakmi, ko‘k terak” o‘yining o‘nlab variantlarda yaratilganligini, ularning lokal xususiyatlarga egaligini dalillaydi [5]. Sobir Ehsan Turk Xorazmdan yozib olib e‘lon qilgan “Oydarak” o‘yin-qo‘shig‘i “Oyterak” bo‘lib, unda aynan urushda asir olish yoki asir berish, asirlarga tovon to‘lash voqealari gavdalantiriladi. Qo‘shiq “Oq terakmi ko‘k terak” o‘yini kabi “Bizdan sizga kim kerak?” mazmunidagi savolga javob kutiladi.

N.Safarovning ushbu qo‘shiq genezisi haqidagi fikrlari ham aynan shularga yaqin. Olimaning fikricha, qadimgi tasavvur va tushunchalar silsilasida quyosh – erkak, oy esa ayol timsolida obrazlantirilishi nuqtai nazaridan qaralsa, go‘yo o‘yinning qiz va o‘g‘il bolalar tomonidan birgalikda o‘ynalishi ramziy mohiyatga ega. Zero, qiz bolalar o‘g‘il bolalarga qaraganda kuchsizroq bo‘lgani bois o‘yinda raqib tarafdin o‘g‘il bolanimi yoki qiz bolanimi chaqirishlari ramziy tilda so‘ralayotgandek tuyuladi. Bunda terak obrazi ramziy ma’noda o‘yin ishtirokchilarining o‘ziga teng deb qaraladi [6, B.42-46].

Demak, “Oq terakmi, ko‘k terak” o‘yinida “terak” so‘zi “bola”, “inson” tushunchasiga tenglashtiradi [6, B.46]. O‘yin jarayonida bolalar terak obrazida o‘yin maydonga kiradilar.

Slavyan xalqlari marosim folklorida “Terak” nomli ritual o‘yin bor. Bunday o‘yin qirg‘iz bolalari repertuarida ham uchraydi. O‘yinda terak behudaga “oq” va “ko‘k” sifatlashlari bilan keltirilmayapti. Bunda, birinchidan, oq terakning bo‘shroq, ko‘k terakniki esa unga nisbatan qattiqroq, chidamliroq bo‘lishi e‘tiborga olinayotgan bo‘lsa, ikkinchidan, ibtidoiy iisonlarning “oq” rangni baxt, yaxshilik,

sogʻlik-salomatlik, tinch hayot ramzida, “koʻk” rangni esa mangulik, oʻlim ramzida tushunganliklariga oid tasavvurlari nazarda tutilayotganga oʻxshaydi.

“Oq terakmi, koʻk terak” oʻyini mohiyatiga koʻra, “oq terak – raqib safi tomon ketgan bolaning sogʻ-salomat, yaxshilik va gʻalaba bilan qaytishiga, “koʻk terak” esa raqib safi tomon ketgan bolaning qaytib kelmasligiga, begonalar qatorida qolib ketishiga ramziy ishora qilinadi. Xalq olqishlarida bejiz “Qatorimizda xato boʻlmasin” jumlasini aytilmaydi. Bu bilan “hayotimizda oʻlim, yoʻqotish boʻlmasin” degan gʻoya ifoda qilinadi.

Qadimda Oʻzbekiston hududida umumxalq – hamma biladigan qiziqarli oʻyinlar bilan muayyan joyga xos oʻyinlar mavjud boʻlib, oʻsha oʻyin oʻsha hududni oʻziga xosligini aks ettirishga xizmat qilgan. Sohaga oid tadqiqotlardan shu narsa ayonki, tarixiy rivojlanish jarayonida bir joyda maʼlum oʻyinlar boshqa xududlarda nomaʼlum boʻlgan. Tadqiqotchilar tomonidan koʻplab bolalarga xos boʻlgan harakatli oʻyinlar toʻplanib, yozib qoldirilgan. Shulardan “Chumchuq tushdi boshimga”, “Botmon-botmon”, “Qoʻshiqning boshi”, “Kapan”, “Doʻppi tashlar”, “Pari tegdi”, “Shayton-shayton” va boshqalarni tilga olish mumkin. Shahar va qishloq oʻyinlari bir-birlaridan oʻzlarining oʻynalish shart-sharoitlari va holatlari yuzasidan farq qiladi. Agar qishloq oʻyinlarining koʻpchilligi keng dalalarda oʻtkazilsa, shahar oʻyinlari kichikroq maydonlarda oʻtgan. Masalan, Toshkentlik qizlar orasida joyda aylangan holda koptok oʻynash, yerda chizib qoʻyilgan toʻrtburchak chiziqlar orasida sakrash, arqonda sakrab oʻtish, tosh oʻyin kabi oʻyinlar keng tarqalgan boʻlsada, Surxondaryo xududida besh tosh, quvalashmachoq, yoshinmachoq, bayroqcha, oʻrtaga tushar, chopqir (kim oʻzar) kabi qator oʻyinlar keng tarqalgan.

Oʻyinlar juda qadim zamonlarda vujudga kelgan shunday oʻyinlardan biri oʻgʻil bolalar repertuarida uchraydigan “Ot” oʻyidir. Bu oʻyinda bir necha bolalar daraxt novdasini “ot” qilib minib, quyidagi qoʻshiqni aytganicha u yoqdan bu yoqqa toychoqdek yeladilar:

Haybatim bor – bodim bor,

Tut novdadan otim bor.

Qarab turing, yangajon.

Qochsa uring, yangajon.

Yuqoridagi qoʻshiqda novdaning aynan qaysi daraxtdan olinganligi alohida taʼkidlanmoqda.

Bolalar oʻyinlari orasida kuz fasli bilan bogʻliq “Lanka” oʻyini ham boriki bu asosan milliy bolalar oʻyidir. U mavsumiy boʻlib, asosan kuz faslida oʻynaladi. Lanka shunchaki oddiy oʻyin emas, u bolani ham jismonan, ham ruhan tarbiyalaydi. Chinakam maʼnodagi xalq oʻyini.

Lanka oʻynagan bola toʻgʻri nafas olishni oʻrganadi. Natijada tanasi kimslorodga toʻyinadi. Yurak faoliyati yaxshilanadi. Yegan ovqati oson hazm boʻladi. Shu tariqa organizm chiniqadi. Eng asosiysi lanka tepayotganda ovoz chiqarib sanash diqqatni jamlashga oʻrgatadi. YUNESKO lankani eng foydali oʻyinlardan biri deya baholagan. U jahon bolalari oʻyinlari roʻyxatiga kiritilgan [8]

Bahor kelishi bilan tabiatda juda koʻp oʻzgarishlar yuz beradiki, ularning hech

biri bolalar e'tiboridan chetda qolmaydi. Yosh bolalar orasida keng tarqalgan bahoriy harakatli o'yinlardan "Assalom, jiyda-bodom"da eng birinchi gullaydigan bodom va eng oxir gullaydigan jiyda daraxtlarining nomiga alohida urg'u beriladi. O'yin mazmuni va verbal qismi ham shunga mos bo'lib, bolalar uni bir-birlarining qo'lidan ushlagan holda doira hosil qilib, u yoqqa-bu yoqqa chayqalib, har safar chayqalgandan keyin doira markaziga ta'zim qilgan holatda o'ynaydilar. Bolalarning bu xatti-harakati orqali tabiatda vaqtningaylanma holatda kechishiga ramziy ishora qilinadi.

Ma'lumki, o'yinning insonni shakllanishida va yoshlik, bolalik davri rivojlanishida o'ta muhim o'rin tutishi hammaga ayon. O'yinga ehtiyoj va qiziqish bola tabiatida bor. Bolaning birinchi "faoliyati" o'yin bilan boshlanadi. Umuman olganda inson hayotida o'yinning ahamiyati juda katta. Asosan o'yin yosh bollarning asosiy mashg'uloti hisoblanadi. O'yinlar nafaqat bolalar, balki katta yoshdagilar hayotida ham muhim o'rin tutadi. Katta yoshdagilar uchun o'yin bo'sh vaqtlarini mazmunli va qiziqarli o'tkazish, xordiq chiqarish, kuy-qo'shiqlar ohangida o'yinga tushish va boshqa tomashabin musobaqa, tadbir sifatida tashkil qilinadi. Agar insoniyatning jinsi (o'g'il yoki qiz)ga xos xususiyatlari nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak instinkt 2-3 yoshdan namoyon bo'la boshlaydi. Ular asosan taxminan 13 yoshdan so'ng qizlar va yigitlar alohida o'ynashadi. Bu davrda yigit va qizlar orasida ko'proq so'z, raqs, qo'shiqli o'yinlarni o'ynashlari odat bo'lgan. Vositali o'yinlar. Bu o'yin (raqs)larning ikkiga bo'lish mumkin: Birinchi turi moddiy vositalar bilan bajariladigan o'yinlarda to'p, tosh, tayoq (oshiq), arqon, belqars (belbog'), qo'lro'mol va boshqa shu kabi buyumlardan keng foydalanilgan holda o'ynalangan. Mahalliy aholi ayrim o'yin (raqs)larga ushbu buyum nomini bergan. Masalan, "Ko'za o'yini" (raqsi), "Tayoq o'yin" (raqsi) va hokazo. Ikkinchi o'yin asosiy vosita o'yin hisoblanib, asosan raqs harakatlarining asosiy mazmun mohiyatini, shakli - shamoyilini belgilab beradi. Shu sababli, ifodali vositali o'yinlar ichida so'zli, qo'shiqli, teatrlashgan raqsli o'yinlar alohida o'rin tutadi. O'yinning kelib chiqishini izohlovchi afsona ham bor. Unda aytilishicha, o'yin nomini ifodalovchi "O'g'oloq" so'zi bir kampirning ismi bo'lib, u tut pishig'i davrida tut yeyman deb daraxtga chiqishda ehtiyotsizlik qiladi. U arilarga talanib, tutdan sakraydi va mayib bo'lib o'ladi. Uning sadr marosimida aytilgan marsiya keyinchalik o'yin qo'shig'iga aylanganligi aytiladi. Bunda aslida kampirning o'limi qish faslining tugashi, "ramziy o'lishi" tushunchasini o'zida ifodalaydi.

Bu o'yin, odatda, tut pishig'i davrida o'ynaladi. Shu bilan bolalar tut terib yeyish uchun tut daraxtiga chiqishda ehtiyotkor bo'lishlari lozimligi eslatiladi.

O'yinni ko'pincha qizlar o'ynaydi. Bunda ular tut daraxti ostiga to'planib, tuproqdan odam shaklini yasab yoki yerga, tut daraxti yaqin o'sgan tomga odam suratini chizib, uning atrofida aylanganicha, sadrga tushadilar.

Bahorda o'ynaladigan mavsumiy o'yinlardan yana biri "Olmacha do'm-do'm" dir. Olma pishiqchiligi davrida ko'pincha olmazlarda o'ynaladigan bu o'yinni o'g'il va qiz bolalar aralashiga o'ynashadi. Bunda bolalardan biri olma sotuvchi, qolganlar haridor bo'lib, ular orasida shunday aytishuv aytiladi:

Olmacha do'm-do'm,
Kilosi bir so'm.

Olmangizdan bitta bering? [9, B.131]

Folklorshunos Sh.Turdimov ta'kidlaganidek, olma bilan bog'liq motivlar dunyodagi ko'pchilik xalqlar folklorida uchraydi. O'zbek folklorining aksariyat janrlarida ham olma muhim badiiy detal bo'lib keladi [10]. Olma aksariyat hollarda oila, farzand g'oyalarini o'zida ifoda etib kelishi sababidan ham bu obraz bolalar o'yin folklorida keng tarqalib ommalashgan.

Bolalar o'yinlari orasida "Akkol", "Lanka" "Beshqarsak", "Cho'pon o'yin", "Xo'sh-xo'sh", "Qoshiq", "Tegirmon", "Gupi", "Arg'amchi", va boshqalarni tilga olish mumkin. Shuni a'lohida ta'kidlash kerakki vositali o'yinlar ko'pincha sof holda uchramaydi, ular boshqa o'yinlar bilan aralash holda, ya'niy turli yoshlilar, turli jinsdagi kishilar orasida yilning turli davrlarida ham o'ynaladi. Xalq hayotida minglab rang-barang o'yinlar mavjud bo'lib, ular ming yilliklar ichida boyib borgan va ajdodlarimizning ma'naviy va jismoniy hayotida muhim o'rin tutgan. Ko'p asrlar davomida xalq raqsli o'yinlar avlodlarni tarbiyalashda "hayot maktabi" vazifasini o'tagan. Ular ajdodlarimizni aqliy, ruhiy va jismoniy barkamol bo'lishida xizmat qilgan. Shunday qilib, ming yilliklar davomida xalq o'yinlari ajdodlarimizning jismoniy, ma'naviy, ruhiy va aqliy rivojlanishi uchun asosiy vosita bo'lib kelgan.

Xulosa sifatida shuni e'tirof etish lozimki, xalqimiz og'zaki ijodining tarkibiy qismini tashkil etuvchi xilma-xil bolalar mavsumiy o'yin-qo'shilar "Oq terakmi, ko'k terak", "Yomg'ir yog'oloq", "Akkol", "Lanka", "Beshqarsak", "Cho'pon o'yin", "Xo'sh-xo'sh", "Qoshiq", "Tegirmon", "Gupi", "Arg'amchi" kabi qo'shiqlar rang-barangligi, ijrochilari va ijro xususiyatlari, badiiyati bilan bolalar hayotida muhim ahamiyat kasb etganligi kuzatildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения. – Ферганы. Казан, 1886. – С. 245.
2. Покровский Е.А. Детские игры, преимущественно русские. – Спб. 1894.
3. Ягфаров Р. Шигрият чишмэлэре. – Казан: Татарстан китап нешрияты, 1985. – Б.158.
4. Jahongirov G'. O'zbek bolalar folklori. –Toshkent: O'qituvchi, 1975. – B.102.
5. Boychechak. Bolalar folklori. Mehnat qo'shiqlari. Ko'p tomlik. Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchilar O.Safarov va K.Ochilov. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1984. – 336 b.
6. Safarova N. O'zbek bolalar o'yin folklori tabiati. – T.: Fan, 2008. – B.42-46.
7. Safarova N. O'zbek bolalar o'yin folklori tabiati. – T.: Fan, 2008. – B.46.
8. Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-qism. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 1-sinfi uchun darslik. – Toshkent.
9. Safarov O. O'zbek xalq bolalar o'yinlari. – T.: Sharq, 2011. – B.131.
10. Turdimov Sh. Birning ming jilvasi. – B.87.